

”Det kunde också ha slutat på annat sätt”

av Lars Peter Fredén

JAG SKRIVER DET här den 3 oktober 2021, sedan jag lyssnat på Angela Merkels tal på *Tag der Deutschen Einheit*. Det slog mig att en nyckelmening i det kunde passa för denna lilla artikel om Sovjetunionens upplösning: ”Es hätte auch anders ausgehen können.”

Sovjetunionen kunde ha hankat sig fram i flera år till än det gjorde, kanske med ständiga oroligheter vid Rysslands gränser. Dess upplösning kunde rent av ha åtföljts av inbördeskrig, med taktiska kärnvapen på vift. Frihetsrörelserna i Sveriges grannländer Estland, Lettland och Litauen kunde ha slagits ner med våld.

Sovjetunionens upplösning observerade jag i Riga. Där jag var konsul. Egentligen var jag konsul vid generalkonsulatet (gk) i Leningrad, men med ett slags temporär-permanent placering i den lettiska huvudstaden. Det kontor jag efterhand byggde upp där kallades ”avdelningskontor” och var de jure en del av gk Leningrad. De facto blev det ganska snart självständigt.

Det skulle föra för långt att i denna uppsats redogöra för hur svensk diplomati så länge, hela vägen fram till augusti 1991, lyckades vidmakthålla denna statsrättsliga spagat utan att sanktioneras av Moskva.

Det får räcka med att påpeka att spagatens förutsättning var att Sverige genom en serie åtgärder 1940 och 1941 erkänt Stalins annektering av Estland, Lettland och Litauen.

De ”baltiska delrepublikerna” – som vi denna tid kallade dem på UD, ett ordval som hade fördelen att vara oantastligt ur Moskvas synvinkel, men som också hade en viss klang av självständighet – ingick sedan gk Leningrads upprättande 1972 i dess konsulardistrikt. Svenska diplomater kunde därför resa till Baltikum, på sovjetiska villkor nota bene, utan att därmed rucka på en redan intagen position. De ganska många länder som aldrig erkänt annekteringarna kunde inte göra det, eftersom sådana resor skulle ha kunnat tolkas som implicita erkännanden därav, vid maximalt olämplig tidpunkt, just som de baltiska republikerna strävade efter självständighet. Resultatet var att Sverige var det enda land som före Sovjetunionens upplösning hade ganska omfattande representationer i Tallinn och Riga. Det gav oss en betydande goodwill som i viss mån alltså jämt består.

Av detta lär vi oss att historiens ironier kan vara positiva: svenskt ärkeskurkskap på 1940-talet, så såg balterna på vårt handlande då, möjliggjorde uppskattade insatser ett halvsekel senare.

Med Sovjetunionens upplösning var det väl som det enligt det gamla skämtet är med att bli ruinerad: först långsamt och sedan plötsligt. Alla som reste i Sovjetunionen från och med skarven mellan 1960- och 70-tal, själv var jag reseledare över hela det

väldiga riket, insåg förstas att det sovjetiska samhällsexperimentet misslyckats. Men de flesta av oss, jag var inget undantag, ansåg ändå att SSSR:s militära styrka var stor, nej enorm, att den skulle så förbli under den tid vi kunde överblicka, även om civilsamhället inte fungerade, och att krigsmakten skulle kunna fortsätta att hålla ihop unionen, och Warszawapakten. Att Sovjetunionen skulle kunna bryta samman och att det skulle ske fredligt var det mycket få som trodde ännu flera år in på Gorbatsjovs *perestrojka* och *glasnost*.

Fast bröt SSSR verkligen samman? Ser vi inte i Ryssland allt fler tecken på en återgång till Sovjetunionens etos (den nya Stalinkulten, den totala frånvaron av *Vergangenheitsbewältigung*), till sovjetiska styrelseformer (all makt hos en *vozd*, sva- ga ministrar och maktlösa parlament, dess imperieambitioner (Vitryssland, Georgien, Ukraina) och en återgång till dess sklerotiska ekonomi?

När insåg jag att SSSR höll på att falla samman? Jag tror inte att jag verkligen begrep det förrän det hänt. Som det slumpade sig – jag hade från Riga även ansvar för våra förbindelser med Litauen – befann jag mig i Vytautas Landsbergis kontor i parlamentsbyggnaden i Vilnius den 21 augusti 1991, medan han ringde och tog emot samtal från kuppmaakarnas i Moskva besegrare, Boris Nikolajevitj Jeltsin, och med honom överenskom om diverse, hur ska jag uttrycka det, framtida praktikaliteter för Litauen och Ryssland. Nej, inskärpte Landsbergis för mig mellan samtalen, Gorbatsjov skulle inte komma tillbaka. Nu var det Ryssland som hade överhanden i Moskva. ”Litar Ni på Jeltsin, då?” frågade jag. Svar (efter lång paus): ”I alla fall mer än på Gorbatsjov”.

Visst var jag i Baltikum vittne till vad jag förstod var historiska händelser, dessutom av största vikt för ett grannland som Sverige.

Litauens självständighetsförklaring den 11 mars 1990, den första sovjetrepublik som genomförde en sådan (och därför utsattes för kännbara sovjetiska motåtgärder). Massakern vid TV-tornet i Vilnius den 13 januari 1991. Barrikaderna som byggdes i Riga direkt efter den händelsen, eftersom man fruktade en attack även där. Den blodiga söndagen i Riga den 20 januari.

Men underligt nog är det en helt annan och numera bortglömd händelse som jag minns klart: litauiska kommunistpartiets ”självständighetsförklaring” från det all-sovjetiska (KPSS), den 20 december 1989. Det var inte bara att det skedde – litauernas parti var det första som tog sig något sådant före – utan det var den suveräna sorglöshet med vilken de gjorde det som lämnade ett så starkt intryck. Sen hände så mycket annat att jag blev fartblind.

Allt det där, jag har inte ens nämnt valen våren 1990 som folkfronterna vann i alla republikerna, allt det där hade en känsla av överklighet över sig. Innan jag stationerades i Baltikum hade jag varit Kinahandläggare på UD i Stockholm och därifrån följt studentdemonstrationerna i Peking våren 1989, först så berusande hoppingivande men snart så blodigt nedtryckta. Den tragedin hade jag i bakhuvudet medan jag såg utvecklingen i Baltikum. Hur länge kunde detta pågå utan att Moskva reagerade? Och vilken skulle reaktionen bli när till sist så skedde? I värsta fall, ja till och med i det mest sannolika, skulle det bli en reaktion så hård att den skulle inte bara annullera allt som balterna uppnått från 1988, då folkfronterna skapades, utan också dra åt förtryckets svångremmar ännu några hål så att ingen frihetsrörelse skulle kunna uppstå igen på många år.

”Det kunde också ha slutat på annat sätt”. Men det gjorde det inte. Kanske hade balterna, vi, världen, även ryssarna – inte minst de – helt enkelt en massa tur.

* * *

Hur ska man bedöma den svenska säkerhetspolitikens sätt att bevaka och i viss mån hantera krisen i Baltikum 1988–1991? Jag hade bara inblick i UD:s bedömningar och åtgärder – inte i till exempel MUST:s – och tyckte då och ännu mer nu att departementets reaktioner var yrvakna, senfärdiga och otillräckliga. Avdelningskontorens upprättande var idéer som kommit från enskilda tjänstemän, närmare bestämt av ledamoten i denna akademi Tomas Bertelman och av den dåvarande departementssekreteraren vid politiska avdelningens första enhet Hans Olsson, ibland utan att de allt för noga informerade utrikesledningen. Utrikesminister Sten Andersson blev tidigt bränd av kritiken efter sitt svar på Tv-reportern K-G Bergströms fråga i Tallinn på kvällen den 8 november 1989 om Estland var ockuperat. Nej, hade Andersson svarat. Ännu värre var egentligen utrikesministerns yttrande i Vilnius några dagar senare att det bara var en minoritet i Litauen som ville ha självständighet.

Utrikesledningens försiktighet berodde förstås på att den inte ville ”provocera” Moskva, ty om så skedde kunde åtminstone våra egna möjligheter att arbeta på marknaden i Baltikum stoppas. Helt fel var inte den analysen, men man kan ha synpunkter på var någonstans på spektrat Sverige valde att lägga sig. Det hade jag.

Ostridigt är att avdelningskontoret i Riga aldrig fick de resurser som det behövde för att utan massiva övertidsuttag kunna sköta ens sin mest trängande uppgift: att utfärda viseringar och att göra det snabbt och i för de sökande värdiga former. Kontoret var förstås aldrig bemannat för att möjliggöra en seriös bevakning av det politiska skeendet i Lettland och Litauen, ett skeende som mer än något som inträffat efter andra världskriget lovade att i grunden förbättra, eller

försämra, Sveriges säkerhetspolitiska läge. Krypterad förbindelse med Stockholm fick vi först efter kuppforsöket 1991.

Mina egna minnen från tiden flyter runt i en enda grumlig trötthetsgröt. Jag skrev mina Baltikumböcker för att försöka göra klart åtminstone för mig själv vad jag varit med om.

Även UD i Stockholm var spektakulärt underbemannat. På politiska avdelningens första enhet sköttes relationerna med hela Sovjetunionen, inklusive Baltikum, av en enda person. Så förblev det fram till efter augusti 1991. Det fanns aldrig någon handläggare enbart för Baltikum.

När regeringskansliet inte agerade gjorde riksdagen det, genom besöksutbyte och kunskapsöverföring mellan Sveriges talmän och de baltiska ländernas. Dessa besök var viktiga också därför att det vid denna tid var parlamenten i Estland, Lettland och Litauen som var fokus för det politiska livet, inte regeringarna.

* * *

SSSR:s sammanbrott var en process, inte en enskild händelse, hävdade jag nyss. Jag ställde också frågan om processen inte är på väg att reverseras i Ryssland.

En liknande fråga kunde ställas om de baltiska länderna åren efter deras återupprättade självständighet 1991. Under den perioden var jag Baltikumrådgivare åt statsministern, Carl Bildt. Den politik vi då utformade syftade enkelt uttryckt till att få alla relevanta parter – Bryssel, Washington, Berlin, Paris, London och framför allt naturligtvis Moskva – att acceptera Baltikums återupprättade självständighet som ett permanent faktum och att inrätta sig därefter. I det syftet gjorde vi för egen del vad vi kunde för att Estland, Lettland och Litauen skulle kunna ställa sina ekonomier på fötter, att de skulle utveckla och bevara ett demokratiskt styrel-

seskick, att de sovjetiska (efter januari 1992 ryska) förbanden skulle lämna Baltikum i ordnade former och i enlighet med avtal, att de baltiska länderna skulle lyckas bygga upp egna försvar som kunde utgöra åtminstone en snubbeltrådsfunktion och att, just den saken tog huvuddelen av vår tid, Estland och Lettland skulle genomföra en fredlig, framgångsrik och bestående *Einbürgerung* av sin betydande rysktalande befolkning.

Inget av det var på hösten 1991 självklart. Det fanns gott om bedömare som trodde att åtminstone något i nyssnämnda lista skulle misslyckas. Inte så få trodde att inget skulle lyckas.

* * *

Det Bildtregeringen gjorde under sina tre regeringsår var vad som med ett modeord från tiden kallades förebyggande diplomati. Här finns inte plats att göra mer än att räkna upp några namn från den verksamheten. Den strategiska förvarningsradarn i Skrunda. Ubåtssimulatorerna i Paldiski (för nukleärt drivna dylika). Risken för att Narvaområdet sommaren 1993 skulle bryta sig ut ur Estland. Mer eller mindre ständiga kriser i Estland och Lettland, och i förhållandet till Ryssland, om medborgarskapslagstiftningen i dessa två baltiska länder. En del av allt detta fördes i hamn tack var ett samarbete på hög nivå mellan statsrådsberedningen (SB) och Vita Huset i Washington. Det var och är såvitt jag vet enda gången som Sverige samarbetat med USA så nära i en *operativ* säkerhetspolitisk fråga.

Perioden är tämligen bortglömd idag. Kanske beror det på att allt gick bra; hälsan tiger still. Eller kanske beror det på att det var "fel" statsminister som var ansvarig. En statsminister som på sin tid av många sågs som sinnebild av en kallakrigare kunde ju inte gärna ägna sig åt förebyggande diplomati, än mindre lyckas, och eftersom man

inte kunde föreställa sig det kunde det inte ha hänt.

Men även detta skede i Sveriges och de baltiska ländernas säkerhetspolitiska historia kunde ha slutat på annat sätt.

Jag vill avsluta med att överlämna två blommor. Den första går till MUST. Under truppförhandlingarna mellan Tallinn och Moskva och mellan Riga och Moskva hotade Ryssland flera gånger att avbryta dessa, om inte de baltiska huvudstäderna modifierade sin lagstiftning om de ryskspråkiga, eller drog tillbaka redan antagen lagstiftning. I samtliga fall kunde MUST upplysa oss i Stockholm om att tillbakadragningen i motsats till vad ryska förhandlar påstod inte upphört. MUST hade ibland en klarare bild av läget än ester och letter själva, för att MUST av lätt insedda skäl var professionellare, men kanske också för att MUST kunde "se" aktiviteten även i de förläggingsplatser med mera i Ryssland och på andra ställen dit de aktuella förbanden skulle dras tillbaka. Jag berättade naturligtvis för Tallinn och Riga att tillbakadragandet inte upphört, och bedömt inte skulle upphöra, vilket nog underlättade deras förhandlingssituation.

Jag undrar om detta inte var (en av) MUST:s Sternstunde. Uppbyggd som organisationen var för att kunna förvarna om invasionsförberedelser västerut hade den detaljerad kunskap om utgångsläget. Den kunde nu i detalj, ibland ner till kompaninivån, följa reträtten österut. Se där ännu en historisk ironi.

Den andra blomman måste bli en hel blomkett – alltjämt blomstrande, åtminstone för mig. Den går den till de baltiska diplomater, förhandlare och politiker jag arbetade med under dessa år. Min egentliga säkerhetspolitiska bildning fick jag av dem. I Baltikum lärde jag mig att säkerhetspolitik till sist alltid är på allvar och att ett lands framgångsrika försvar och fortbestånd krä-

ver självkänedom, förtröstan, uthållighet, värdighet och mod.

Viktigare än vad jag tycker att jag lärde mig är förstås vad Sverige lärde sig. Det var en hel del. Vi lärde oss hur kartan faktiskt ser ut. Vi lärde oss att även vi kunde kallas upp från åskådarplats och avkrävas besked och handling på en säkerhetspolitisk scen av betydelse för oss själva och för våra grannar. Vi lärde oss att framgångsrik säkerhetspolitik inte kan föras utan samverkan med ett rimligt starkt och professionellt försvar. Vi lärde oss att det inte kan föras utan kunniga tjänstemän, helst sådana som läst in sig på dossiererna *innan* de behövde handläggas, och att operativ säkerhetspolitik sönderfaller i hundratals detaljer, där egentligen inga får feltolkas eller felhanteras. Och, viktigast av allt, vi lärde oss att framgångsrik säkerhetspolitik inte kan föras utan pålästa statsråd

som är beredda att agera helhjärtat och försvara sin politik i riksdag och val.

Ibland undrar jag om de lärdomarna nu kanske är på väg att försvinna. Visst är det bra att vi för ögonblicket tycks leva i en tid då inga omedelbara hot mot Sverige finns. Men Sveriges strategiska time out verkar ha fostrat flera generationer diplomater, som inte vet, ibland inte verkar vilja veta, att ondskan finns och som inte inser att man ständigt måste vara beredd att försvara sig mot den, även om den för ögonblicket verkar avlägsen.

I seriösa länder finns bakom alla säkerhetspolitiska beslut en tragisk dimension. I Sverige saknas den fortfarande.

Författaren är f d ambassadör och ledamot av KKrVA.